

Research Guru

Online Journal of Multidisciplinary Subjects (ISSN : 2349-266X)

UGC Approved Journal No. 63726

Impact Factor:3.021

website: www.researchguru.net

Volume-11, Issue-3, December-2017

કલા, પુરાતત્વ અને સૌંદર્યની દ્રષ્ટિએ પાલનપુરની મીઠી વાવ : એક અધ્યયન

ડૉ. સુરેશકુમાર સી. પટેલ

આસી. પ્રોફેસર

શેઠ. પી. ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગોધરા

ઇતિહાસ વિભાગ

મો : 9426282519

Email : sureshpatelns@gmail.com

પાલણપુર નગર ચંદ્રાવતીના પરમાર પ્રહલાદને પાટણના સોલંકી રાજવી અજયપાળના સમયમાં વિ.સવંત ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ દરમિયાન લગભગ વસાવ્યું.^૧ બીજા મંતવ્ય પ્રમાણે પાલણપુર ચંદ્રાવતીના પરમાર વંશી રાજા ધારાવર્ષના નાનાભાઈ પ્રહલાદનેદેવે વિક્રમ સવંત ૧૨૬૨ ઈ.સ.(૧૨૦૬ હિ.સ.૬૦૩) ના આસપાસના વર્ષોમાં વસાવ્યું.^૨ અને પોતાની રાજધાની બનાવી (પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રહલાદન દેવનું નામ પાલજી, પાલદેવ અને પાલુજી નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે) પ્રહલાદન દેવની મૂર્તિ પાલનપુરના પલ્લવિયા પારસનાથજીના મોટા દેરાસરમાં સ્થપાયેલ છે તે વખતે તે પ્રહલાદપટ્ટણ કહેવાતું ત્યાર બાદ પાલનસી રાજા શાસન પર આવતાં તેના નામ પરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પાડવામાં આવ્યું. પાલણપુરનું મૂળ નામ પ્રહલાદનપુર હતું. આબુના પરમાર રાજવંશના પ્રહલાદનેદેવે તે શહેર વસાવેલું ને તેને પાટનગર કરેલું, ઇતિહાસમાં તેનો ઉલ્લેખ જોતાં લાગે છે કે એક સમયે તે ભારે જાહોજલાલીવાળું નગર હશે. નવાબી સમયમાં આ નગર બગીચાઓનું નગર ગણાતું. તે ફૂલો અને ખાસ કરીને ગુલાબો માટે જાણીતું નગર હતું આથી અહીં ઉત્તમ પ્રકારના અત્તર બનતાં. આજેય આ નગર ઉદ્યોગ ઉપરાંત સુજનીઓ અને હીરા ઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે.^૩

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માનવજીવનના દરેક પાસાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં માનવજીવનની સગવડો સાથે કલાને પણ વણી લેવામાં આવી છે. પાણી માનવ, પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ તેમજ દરેકના માટે જરૂરી હોવાથી પ્રાચીન કાળથીજ માનવ વસાહતોનો વિકાસ નદીના કીનારેજ થતો રહ્યો છે. તેથી પ્રાચીન કાળમાં જળાશયો માનવીની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં રાખીને બાંધ્યા છે. ગુજરાતમાં આવા અસંખ્ય જળાશયો, તળાવ, કુંડ, ફૂવા ને વાવો આવેલાં છે.^૪ તેમાં ઉત્તર ગુજરાતના પાલનપુર શહેરમાં મીઠી વાવ એવા નામથી પ્રસિધ્ધ એક પ્રાચીન વાવ આવેલી છે. પ્રાચીન સ્થાપત્ય તરીકે ઇતિહાસ કારોએ તેની નોંધ લીધી છે. આ વાવ અત્યારે બહાદુર ગંજ વિસ્તારમાં પાલનપુર શહેરની બહાર પૂર્વ દિશામાં આવેલી છે.^૫ આ વાવ ના બાંધકામ વિશે જોવામાં આવે તો છેક છેલ્લા ખંડમાં ઉપરની દિશામાં બીજા કંદોરા ઉપર

સંસ્કૃતમાં એક પંકિત લખેલ છે જેમાં વિ.સવંત ૧૭૭૩ લખેલ વંચાય છે તેના પરથી આ વાવ ઇ.સ.૧૭૧૭ માં બંધાઈ હશે તેમ માની શકાય.

આ પ્રાચીન વાવનંદા પ્રકારની અને રેતીયા પથ્થરની બનેલી છે વાવમાં ૮૬ પગથીયાં છ ખંડ અને ચાર મજલાઓ આવેલા છે.આ વાવની ઉંડાઈ ૮૫ ફૂટ જેટલી છે.પશ્ચિમાભિમુખ તેનું પ્રવેશ દ્વાર છે.મજલાઓ તરફ સહેલાઈથી ન જઈ શકાય તેવો સાંકડી પટીનો માર્ગ છે.વાવના બાંધકામમાં મોટે ભાગે આરસ પથ્થરનો ઉપયોગ થયેલો છે.^૬ આ વાવમાં વીસેક પગથીયાં ઉતરતાં ડાબી બાજુ એક જૈન પ્રતીમા આવેલી છે અને તેના પર સંસ્કૃતમાં આ પ્રમાણે લેખ લખેલો છે.વિક્રમ સવંત ૧૩૨૦ મહા સુદ પાંચમને ગુરુવારે પ્રાગ્વાટવંશી વણિકે ઋષભ દેવનું બિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.જોકે આ લેખ દ્વારા મળતી માહિતી દ્વારા મીઠીવાવના મોટા ભાગના શિલ્પો અન્ય ખંડીત દેવસ્થાનમાંથી લાવીને સ્થાપીત કર્યા હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.આ વાવમાં પતિ પત્નીના શિલ્પો જોવા મળે છે આવાજ પતિ પત્નીના શિલ્પો આબુમાં અવેલ મંદિરમાં તેજપાલે તેના અને તેની પત્નીના શિલ્પો મુકેલા છે તેથી આ વાવ તેજપાળના સમયની હોવાનો સંભવ છે.પાલનપુરમાં આ સમયે જાલોરથી આવેલ ફિરોજખાન નવાબનું શાશન હતું.આ વાવ સુંદર અને ઉત્તમ સ્થાપત્ય ધરાવતી વાવ છે. વર્તમાન સમયમાં આ વાવમાં પાણી નથી.સુકાઈ ગયેલ છે.વાવના છેલ્લા કુવાનો ઉપયોગ પાલનપુર શહેરની પાણી યોજનાના ભાગરૂપે થાય છે.જમીનનું લેવલ પાછળથી ઉંચું આવેલ હોવાથી ચોમાસામાં પુરાઈ જતાં અટકાવવાના ઉદ્દેશથી પાછળથી ત્રણ ચાર ફુટની પાકી ઇટોની દીવાલ વાવની ફરતે ચણી લેવામાં આવી છે.^૭

આ વાવ ઘણી પ્રાચીન હોવાની માન્યતા પ્રવર્તે છે. આ નગરને લગતાં સંસ્કૃતમાં લખાયેલ કાવ્યમય વર્ણનો મધ્યકાલમાં લખાયેલ જોવા મળે છે.તેમાં ફૂવા સરોવર,વાવો અને ઉદ્યાનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.હીરસૌભાગ્ય અને સોમ સૌભાગ્ય પ્રબંધોમાં આ વાવ પણ તેમાંનીજ હોવાનો સંભવ છે.આ વાવ કોણે અને કયારે બંધાવી તે અત્યાર સુધી અનિર્ધારીત છે.પણ અભ્યાસ દ્વારા તેનો સમય જાણવાના પ્રયત્નો થયા છે.

મહદ અંશે આ વાવ આરસથી બંધાયેલ છે.પરંતુ કયારેક રેતીના પથ્થરોનો પણ ઉપયોગ થયેલ છે.પ્રાચીન સ્થાપત્યોમાં આવી સંકીર્ણતા જોવા મળતી નથી. વાવમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ સુશોભનો પણ આવીજ સંકીર્ણતા જન્માવે છે.કલાત્મક પથ્થરોની ગોઠવણી આડેઘડ જોવા મળે છે.આમાંના કેટલાક કોતરણી યુક્ત પથ્થરો ખંડિત પણ છે.તેમનો ઉપયોગ કોઈક વાર દિવાલ પર થયેલો જોવા મળે છે.તો કોઈક વાર પરચારમાં કયાંક હંસવિથીનો ટુકડો હોયતો કયાંક રાજવીથીનો ટુકડો હોય છે.કયાંક કોતરણી યુક્ત જાળી હોય છે, તો કયાંક ઉર્દૂ લિપીવાળા પથ્થર જોવા મળે છે.વાવના મજલાઓની છતમાં દેવસ્થાનની કોતરણીના અવશેષો પણગોઠવાયેલા છે.પ્રાચીન વાવો જેવી કે રાણીની વાવ અને અડાલજની વાવમાં જે રીતે શુશોભનોની ગોઠવણી સુયોજીત ઢબે થયેલી હોય છે તેવું અહીં જોવા મળતું નથી.

આ વાવ ઘણી પ્રાચીન ન હોવા છતાં તેનું મહત્વ ઘટી જતું નથી.વાવમાં જે શિલ્પ સમૃદ્ધિ એકઠી કરવામાં આવી છે, તેમાંની કેટલીકતો બારમા તેરમા સૈકા જેટલી પ્રાચીન છે.આ સુંદર કલા કૃતિઓ ચંદ્રાવતી,કુંભારીયા અને દેલવાડાનાં શિલ્પ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે.વાવ પ્રાચીન કલાકૃતિઓનું સંગ્રહસ્થાન છે તેથી સંરક્ષણને પાત્ર છે.

અસલમાં આ શુશોભનો વાવના નીર્માણ માટે તૈયાર થયેલા નથી, કોઈ અજાણ્યા પ્રાચીન દેવસ્થાનોના આ અવશેષો છે અને વાવમાં તેનો ઉપયોગ કરાયો છે.વાવને અલંકૃત કરવાના હેતુસર પ્રતિમાઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.તેમની ગોઠવણી આડેધડજ થયેલ છે.પ્રતિમાઓનું વૈવિધ્ય પણ વિચાર કરતા કરી મુકે છે.અહી નીચે પ્રમાણે મુર્તિઓની ગોઠવણ કરવામાં આવેલ જોવા મળે છે.

- હિન્દુ પ્રતિમાઓ.
- ઉભા ગણપતિ.
- સાવિત્રી સાથે બ્રહ્મા.
- દિગ્પાલો.
- શિવ પાર્વતી.
- મહિષાસુરમર્દિની.
  - જૈન પ્રતિમાઓ
  - ઋષભદેવ.
  - અન્ય તિર્થકરો.
- પ્રકીર્ણ
  - પ્રકીર્ણ
  - નર્તકી.
  - નૃત્ય કરતો ગંધર્વ.
  - ઝરૂખામાં પ્રણય મસ્ત યુગલ.
  - ભોગાસનો^૬

વાવમાં ઉપર પ્રમાણેનાં શિલ્પો યોગ્ય જગ્યાએ અને ચોક્કસ અંતરે ગોઠવવામાં આવતાં હોય છે.પરંતું આ વાવમાં તે અંગે કોઈ ઠેકાણું નથી.શ્રી રત્નમણીરાવ ભી. જોટેએ મહમુદ બેગડાના સમયમાં બાંધકામો નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યા છે. “પાલણપુરમાં મીઠી વાવ નામે એક જૂની વાવ છે.તે કોણે અને કયારે બંધાવી તે નક્કી થતું નથી.બાંધણી પરથી આ વાવ આ સમયની લાગે છે.તેમાં હિન્દુ દેવોની સુંદર મૂર્તિઓ દરેક ખંડની બાજુમાં કરેલી છે.”

આમ સ્થાપત્યની દષ્ટિએ મીઠીવાવ જિલ્લાની બીજી વાવો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.તેના શિલ્પો એ કોઈ ખંડીત થયેલ મંદિરમાંથી લાવીને સ્થાપીત કરેલ જોવા મળે છે.શિલ્પો ગમેતેમ ગોઠવણી કરવાથી વાવનું શુશોભન જળવાતું નથી.વર્તમાન સમયમાં પાલનપુરની મીઠીવાવ ભગ્ન અવસ્થામાં છે અને સ્થાનિક લોકો તેનો કચરાપેટી તરીકે ઉપયોગ કરે છે.સંશોધકો વાવના અભ્યાસમાટે અવાર નવાર તેની મૂલાકાત લે છે.આ વાવને પૂરાતત્વ ખાતાના ૧૯૬૫૫ના એકટ રપ અંતરગત રક્ષિત સ્મારક જાહેર કરવામાં આવ્યું છે.પણ વાવની સુરક્ષીતતા જોવા મળતી નથી.

--: પાઠનોંધ :-

- (1) રાવલ યશવંત જ.,મધ્યકાલીન પાલનપુર,વિશાલ ઓફસેટ,પાલનપુર,૧૯૯૯, પૃ.૪૨.
- (૨) ચાવડા મુરાદખાન ,પાલણપુરનું ઘટના ચક્ર, 'સ્વરાજ્ય' દીપોત્સવી અંક,વર્ષ.૧૯૯૫,પૃ.૨૯.
- (૩) વ્યાસ રજની,ગુજરાતની અસ્મિતા,ગુર્જર અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ,વર્ષ.૧૯૮૮,પૃ.૪૮.
- (૪) લલીતભાઈ પટેલ નો લેખ,સોલંકી કાલીન સ્થાપત્ય રાણીની વાવ-પાટણ,પૃ.૧.
- (૫) યશવંત રાવલ, મધ્યકાલીન પાલણપુર,વર્ષ.૧૯૯૫,પૃ.૧૧૮.
- (૬) સૈયદ ગુલાબમીયાં,ત્યવારીખે પાલનપુર પાલનપુરનો ઇતિહાસ,નવાબ તાલેમહમદખાન પાલનપુર,૧૯૧૪.પૃ.૬૨૬-૨૭.
- (૭) રૂબરૂ મુલાકાત,તા.૧૦/૦૬/૨૦૧૭.
- (૮) યશવંત રાવલ,સ્વાધ્યાય,અંક.૪,સવંત.૨૦૩૪,ઉપર્યુકત,પૃ.૪૦૧.
- (૯) રત્નમણીરાવ જોટે,ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ,ઇસ્લામ ખંડ-૨,પૃ.૫૮૨.